
Politicko-strategická situace v asijsko-tichomořské oblasti

Vladislav Dřínek

Skutečnost, že se v posledním období dostává do popředí mezinárodního vývoje asijsko-tichomořská oblast (dále jen ATO), je zákonitá. Tento vývoj má své objektivní příčiny, z nichž v současné době je dominující ekonomický aspekt.

Po rozpadu bipolárního rozdělení světa postupně dochází k novému globálnímu rozložení mocenských sil, které již začínají ovlivňovat a v budoucnu ještě výrazněji ovlivní celkový světový vývoj. Za této situace vzrůstá politicko-strategický význam asijsko-tichomořské oblasti pro mezinárodní vztahy a pro osudy světa.

V zemích této oblasti žijí více než 2 miliardy obyvatel. Tato oblast se podílí téměř polovinou na tvorbě hrubého domácího produktu, jakož i na celosvětovém obchodu. Podle prognóz Světové banky má být v roce 2000 mezi deseti nejvyspělejšími zeměmi sedm států z oblasti Asie a Tichomoří.¹ V důsledku dynamického rozvoje řady zemí této oblasti a růstu jejího významu se již pro příští století vžívá termín Pacific Century (Století Tichomoří).

V této – dnes poměrně politicky stabilizované – oblasti se po skončení studené války již poněkud zmírnily možné střety, pokud jde o strategické zájmy velmocí. Jak velmocí, tak i vlády zemí ATO mají však zájem na strategické rovnováze a na ekonomickém rozvoji této oblasti. Nicméně už dnes se zde začínají rýsovat problémy, které s sebou přináší nové rozložení politických sil a současná dynamika vývoje mezinárodních vztahů.

Kromě regionálních organizací spolupráce, jako je např. ASEAN, začíná zájmy většiny asijsko-tichomořských zemí, včetně velmocí, od počátku 90. let vyjadřovat nová organizace APEC (Asia Pacific Economic Cooperation) se sekretariátem v Singapuru. APEC je zaměřen na hospodářskou spolupráci a jeho dosavadní činnost se ukazuje jako prospěšná a perspektivní.

Jestliže jsme v Evropě svědky snahy většiny zemí jak o integraci ekonomickou (Evropská unie), tak i bezpečnostní (NATO, Západoevropská unie), v ATO je situace komplikovanější. Jak se zdá, může APEC splňovat požadavky hospodářské spolupráce v této oblasti, postupně i integrace. V bezpečnostní oblasti je však situace ve srovnání s Evropou zcela jiná. V prvé řadě, pokud jde o ATO, je to rozsáhlá oblast s diametrálně odlišným stupněm vývoje jednotlivých zemí (od vysoce vyspělého Japonska až po zaostalý Bangladéš), rozdílné civilizace a kultury a s řadou dalších palčivých problémů. Vzhledem k těmto skutečnostem se ukazuje, že otázka zajištění bezpečnosti zemí ATO, půjde cestou uzavírání bilaterálních smluv, eventuálně paktů v rámci této oblasti.

Současná situace a zájmy jednotlivých mocností v asijsko-tichomořské oblasti

Existuje řada analýz a úvah, jakým směrem se bude ubírat další vývoj ATO, vzájemné soupeření mezi velmocemi a spolupráce zemí v této oblasti. Nehledě na různé možnosti vytváření pevných i dočasných společenství, lze bezpochyby konstatovat, že hlavními aktéry zdejší politické scény jsou USA, Čína, Japonsko a Rusko.

Po kolapsu SSSR vláda *Spojených států amerických* postupně změnila svou strategii vůči ATO. Jestliže dříve byla její strategie v politickém a vojenském směru zaměřena na

odvrácení sovětské hrozby, nyní je zdůrazňován ekonomický význam ATO především pro USA, a to při zachování dosavadních bezpečnostních vazeb, které zajišťují strategické zájmy USA a jejich spojenců v ATO. Po nástupu prezidenta B. Clintona zaujala ATO přední místo mezi prioritami americké zahraniční politiky. Přitom zvláštní význam má strategicky velmi důležitá východní Asie.² V této souvislosti není náhodné, že se asistentem ministra zahraničí USA pro oblast východní Asie a Pacifiku stal Winston Lord, zkušený diplomat, bývalý velvyslanec USA v Pekingu, jenž se významně podílel na tvorbě nové americké strategie v ATO.

Myšlenka, kterou vyslovil americký prezident Clinton, o vytvoření Pacific Community (Společenství Pacifiku) bez bližšího zdůvodnění zůstává zatím jen záměrem, který vyvolal v ATO nemálo pochyb.

Tváří v tvář novým realitám bude velmi citlivý další vývoj vztahů USA k jejich hlavnímu spojenci v ATO – k Japonsku. A jak se zdá, nepůjde jen o spory spojené s obchodem. Jak napsal Richard Rosecrance, profesor politologie na Kalifornské univerzitě: „... nejprudší antagonismus, jakého by svět mohl být svědkem, by mohl nastat mezi Spojenými státy a Japonskem. Japonce roztrpčuje zejména skutečnost, že Spojené státy mají sklon radit se s jejich zemí, jednou z nejvýznamnějších velmocí, mezi posledními... Japonci se domnívají, že třebaže dosáhli ekonomické rovnosti či převahy, jsou v oblasti politiky stále odsouváni na druhé nebo třetí místo. Taková americká politika může vést Japonsko k tomu, že vyvine úsilí získat nezávislou vojenskou a strategickou sílu, která je potřebná k vytvoření nové politické identity.“³

Katalyzátorem vývoje Japonska se může stát také jeho přijetí za stálého člena Rady bezpečnosti OSN. V tom případě by jako politická velmoc mělo možnost zcela otevřeně prosazovat své zájmy a hledat – kromě USA – další spojence k jejich realizaci.

Přestože v důsledku rozpadu SSSR snížily USA svou vojenskou přítomnost v ATO (např. vyklizením vojenské základny na Filipínách a dalších vojenských zařízení v oblasti), hodlají zde udržovat kolem 100 000 mužů. Vezmeme-li v úvahu údernou sílu leteckých útvarů a 7. námořní flotily, která má hlavní základnu v Japonsku (Jokosuka), je to z hlediska současné situace přiměřený počet.

V systému vztahů mezi velmocemi na Dálném východě zaujímají klíčový význam čínsko-americké vztahy. Zdá se, že tyto vztahy velmi výstižně charakterizoval po své návštěvě v Pekingu šéfredaktor časopisu US News and World Report: „Měli bychom angažoval Jiang Zemina [hlava státu – pozn. aut.] a Čínu v pokračujícím dialogu, založeném na dlouhodobých strategických zájmech, které odrážejí důstojnost Číny a její vzestupný statut velmocí. Otázkou je, jak přesvědčit Čínu, aby přijala mezinárodní normy, pokud jde o otázky obchodu a bezpečnosti, podobně aby modifikovala svůj tvrdý postoj k lidským právům. To je způsob, jak maximalizovat perspektivy míru a stability v příštím století.“⁴

○ Spojené státy jsou zatím „jedinou supervelmocí, která může neutralizovat vliv Moskvy, Pekingu a Tokia, kdy tyto mocnosti mohou ve vlastním zájmu, přinejmenším dočasně, souhlasit s americkou přítomností v oblasti“.⁵

Ekonomická velmoc Japonsko se již po řadu let snaží vstoupit na mezinárodní scénu jako politická velmoc. USA na jedné straně mají zájem na tom, aby Japonsko podpořilo kroky k otevření mezinárodní ekonomiky a rozšiřování trhů. Na druhé straně se oprávněně obávají, že se Japonsko nespokojí s úlohou, kterou by mu chtěly vymezit USA nebo jiná velmoc či blok států. K těmto japonským ambicím poznamenal Joseph S. Nye, Jr.: „... převažující názory v Japonsku nesměřují ke snaze nahradit Spojené státy, ale aspirují na to, být »viceprezidentem« v mezinárodním systému.“⁶

Podobné japonské snahy a ambice sledují asijské země, které trpěly pod jeho okupací ve druhé světové válce, s velkou podezřívavostí. Zvláště, když v Japonsku dodnes existují dost vlivné síly, které nechtějí přiznat válečné zločiny a jednoznačně se distancovat od minulosti. Také obavy z obnovy japonského militarismu nejsou zcela liché. Pozornost

světové veřejnosti je zaměřena na otázku, zda „*Japonsko se bude přidržovat cesty mírového vývoje s cílem dosažení společné prosperity s jinými zeměmi a čestně přispěje ke světovému míru a rozvoji, nebo svým postojem bude vojenskou hrozbou pro jiné národy*“.⁷

Mezinárodní veřejnost čas od času vzrušují různé dohady, zda Japonsko usiluje o výrobu jaderných zbraní. Není pochyb o tom, že tato vysoce technicky rozvinutá země prostředky k jejich výrobě má. Japonsko je však stále vázáno Ústavou, která nedovoluje obnovu militarismu ani vlastnictví jaderných zbraní.

S ukončením chaotického vnitřního vývoje a s nástupem k politice ekonomických reforem a otevíráním se světu se do popředí světového vývoje dostala *Čínská lidová republika*. Přes všechny složitosti a peripetie svého vývoje je ČLR v mezinárodní politice fenoménem, s nímž je nutné počítat. Její zahraniční politika má napomáhat k vytvoření příznivých mezinárodních podmínek, které by Číně umožnily stát se v historicky krátké době velmocí prvního řádu. K tomuto cíli je zaměřen růst vlastní ekonomiky, neúčast v jakýchkoli aliancích a paktech, které by její mocenský vzestup svazovaly, a v neposlední řadě modernizace armády, která má zabezpečit její územní integritu. Tato politika, cílevědomě uskutečňovaná od počátku 80. let, přináší své výsledky stabilními, ve světě vysokými ekonomickými přírůstky, posilováním vlivu ČLR jak v ATO, tak i ve světě.

Některí političtí komentátoři, zejména ti, kteří bedlivě sledují vývoj v Číně (China Watchers), spatřují v její rostoucí ekonomické a vojenské síle za nových mezinárodních podmínek, vzniklých po rozpadu bipolárního rozdělení světa, nastávající hrozbu především pro země ATO. K této otázce mj. nedávno hovořil ministerský předseda Singapuru Goh Chok Tong: „... *není však předem určeno, že se vojenská moc Číny přemění v hrozbu, jako tomu bylo v případě bývalého Sovětského svazu. Například na vojenskou moc Spojených států se nahlíží v mnoha zemích jako na stabilizující faktor. Čím více bude svět pohlížet na Čínu jako na hrozbu a bude aktivně bránit v jejím hospodářském pokroku, tím pravděpodobněji se tato hrozba stane reálnou... Dejte Číně prostor a čas, její schopnost a ochota jednat podle globálních pravidel světový vývoj urychlí, nikoli opoždí.*“⁸

Nicméně řada otázek zůstává do budoucna nezodpovězených. Např. jaký bude vnitropolitický vývoj Číny v blízké budoucnosti, do jaké míry budou představitelé armády ovlivňovat zahraniční politiku země, jak bude Čína respektovat legitimní zájmy sousedních zemí a velmocí v ATO aj.

Po vyřešení otázky suverenity nad Hongkongem v příštím roce je stále neuralgickým bodem postavení Tchaj-wanu. Zatímco ČLR zastává názor, že sjednocení země, včetně Tchaj-wanu, je vnitřní věcí Číňanů samých, snahy místní vlády o znovupřijetí do OSN by ve svých důsledcích vedly k zostření napětí a k vážné destabilizaci situace v oblasti. Nedávné napětí v Tchaj-wanské úžině v souvislosti s volbami na ostrově jen potvrdilo realnost nebezpečí konfliktu, které ze současné situace vyplývá. Jedinou alternativou do budoucna je trpělivé jednání, vycházející z analýzy konkrétní situace, jež by bralo v úvahu zájmy obou částí Číny a jejího lidu.

Novou neznámou se po rozpadu SSSR stal jeho nástupnický stát – *Rusko* – a jeho zahraniční politika. Přestože jeho mezinárodní postavení pokleslo a uvnitř ještě hledá svou novou identitu, nelze nepřihlížet k jeho zájmům rovněž v ATO. O těchto zájmech se v Konceptu zahraniční politiky Ruska uvádí: „*Naše politika v asijsko-pacifické oblasti musí vycházet z potřeb zajistit nezávislé postavení Ruska v polycentrickém systému mezinárodních vztahů v oblasti. Základní význam budou mít vyvážené, stabilní a pokud možno nikoli na sobě vzájemně závislé vztahy se všemi státy asijsko-pacifické oblasti, zvláště s klíčovými státy, jako jsou USA, Čína a Japonsko.*“⁹

Mnohé západní politické kruhy soudí, že Rusko v nových podmínkách nehledá v ATO spojence, ale spíše partnery. Ruské diplomacii tato taktika otevírá vůči dalším velmocem větší manévrovací prostor pro realizaci svých cílů v ATO. Skutečnost, že Rusko bude

věnovat stále větší pozornost ATO, vyplývá z několika faktorů, které musí brát v úvahu. V prvé řadě je to přesun zahraničněpolitické a mezinárodněobchodní aktivity vyspělých zemí do ATO (USA, Japonsko, Německo, Evropská unie), dále pak dynamický rozvoj nově industrializovaných zemí Asie (asijské tygři), vzrůstající význam zemí ASEAN a pro Rusko tradičně zvláštní zájem o Indii, která se rozvíjí směrem k postavení regionální velmoci. V neposlední řadě není zanedbatelná ani skutečnost, že Rusko nemá už přímé spojení se státy střední a východní Evropy, které ztratilo rozpadem SSSR, a tak vzrostl strategický význam jeho přístavů v Tichém oceánu.

Strategicko-bezpečnostní situace v ATO a její perspektivy

Jak již bylo zmíněno výše, bezpečnostní situace v ATO je poněkud odlišná od evropské a perspektivně se bude vyvíjet jinými cestami, než integrací v podobě jedné obranné organizace, jako je tomu v případě NATO. Celková otázka bezpečnosti v ATO souvisí s dalším perspektivním vývojem v této oblasti. Přes současnou politicky poměrně stabilní situaci v ATO nelze nevidět rovněž některá latentní ohniska možných regionálních sporů či konfliktů v budoucnosti.

V prvé řadě je to otázka nevyřešeného územního sporu mezi Japonskem a Ruskem (o ostrovy Habomai, Kunašir, Šikotan a Iturup), dědictví ještě z doby konce druhé světové války, které dodnes zatěžuje japonsko-ruské vztahy. Další oblastí počínajících kontroverzí jsou Spratlyho ostrovy v Jihočínském moři. Čínská vláda trvá na stanovisku, že tyto ostrovy odedávna patřily k čínské říši, a proto nad nimi v roce 1992 formálně vyhlásila svou suverenitu. Na některé z nich si však činí nárok rovněž Filipíny, Malajsie, Vietnam. Vláda ČLR je ochotna jednat o společné exploataci bohatství těchto ostrovů (ropa, zemní plyn, mořské produkty).

V souvislosti s dynamickým rozvojem ekonomiky ATO se stává aktuální bezpečnost stále frekventovanějších námořních tras, počínaje Japonským mořem přes Tchaj-wanskou úžinu a Jihočínské moře až k Malackému průlivu. Jestliže k tomu přistupuje nákup moderní techniky z arzenálu bývalé Sovětské armády některými asijskými zeměmi, jako je Čína, Vietnam, Malajsie a další, nelze se divit, že Asie zbrojí. Nelze hovořit o nějaké spirále závodů ve zbrojení, spíše jde o modernizaci zbraní, ale již tato skutečnost vzbuzuje do budoucna jisté znepokojení.

Zmíněná ohniska možných sporů či konfliktů v ATO nemusejí nutně nabýt vážnějších dimenzí za předpokladu seriózního přístupu zainteresovaných stran, jakož i respektování legitimních zájmů dalších zemí. Nad touto perspektivou možných střetů se zamýšlel také Liu Jiangyong, který ve své úvaze došel k závěru: „... možná hrozba bezpečnosti Asie a Tichomoří by mohla být svou podstatou vyvolána také příčinami ekonomickými, vědeckotechnologickými, politickými, kulturními a dalšími, kromě důvodů vojenských.“¹⁰

Po skončení studené války se v ATO rýsují některé faktory, které budou ovlivňovat politicko-strategickou a bezpečnostní situaci:

a) S růstem ekonomické síly jednotlivých zemí oblasti, s přihlédnutím k výše uvedeným možným ohniskům napětí a sporů se budou nevyhnutelně prosazovat různorodé zájmy jednotlivých zemí a tomu odpovídající zahraničněpolitická strategie.

b) Příklad zemí ASEAN již svědčí o tom, že stále větší roli bude hrát rostoucí sebevědomí zemí, které nastoupily cestu hospodářského a sociálního rozvoje a dosáhly výrazných úspěchů, což přispívá k posílení vzájemné důvěry a spolupráce. To jistě ovlivní mezinárodní arénu, zvláště vztahy Sever–Jih.

c) Politicky a mocensky vyvážené vztahy mezi velmocemi v ATO mohou přispět k bezpečnosti celé oblasti. Zajištění bezpečnosti ostatních zemí bude zřejmě spočívat na bilaterálním nebo multilaterálním základě.

Pokud jde o globální pohled na bezpečnostní problém v ATO, nelze přehlédnout zvláštní odpovědnost Číny a Japonska. „*Jak tyto dvě velmoci budou spolupracovat mezi sebou a se Spojenými státy, stane se rozhodujícím faktorem pro mír a stabilitu v Asii a v Tichomoří.*“¹¹

V důsledku celkových politických a mocenských změn ve světě dochází rovněž v ATO k přehodnocování vztahů mezi velmocemi, kdy se teprve hledají vzájemně přijatelné optimální vazby a zkoumají záměry toho druhého. Např. ve východní Asii stojí USA před nutností přehodnotit své vztahy nejen s Ruskem a s Čínou, ale také s Japonskem. Současný multipolarismus uvolnil prostor, kdy jednotlivé velmoci a skupiny států mohou prezentovat své zájmy a hledat možnosti a způsob jejich realizace.

Dotkneme-li se postavení jednotlivých velmocí z hlediska bezpečnostního aspektu v ATO, zvláště strategicky důležité východní Asie, můžeme konstatovat několik určujících skutečností.

USA budou ještě po dlouhou dobu garantem bezpečnosti a stability v této oblasti. Jejich vojenská přítomnost (byť v současnosti omezená) je dostatečnou „odstrašující silou“ pro případné krizové momenty vývoje v oblasti. Vztahy USA s Japonskem budou i nadále pilířem strategické bezpečnosti obou zemí ve východní Asii. Přítomnost USA je také určitou zárukou, že Japonsko v dohledné době nezmění kurz své zahraniční politiky. Tato skutečnost je velmi pozitivní v době, kdy se asijské země obávají jeho rostoucí ekonomické i vojenské síly.

Zahraněčí politika vlády prezidenta Clintona vůči Číně je po různých peripetiích nyní korektní. Zdá se, že USA počítají s Čínou jako se strategicky významným partnerem do budoucna, jak už bylo zmíněno výše.

Pokud jde o Rusko, USA počítají s jeho přítomností i s postupným zesílením jeho vlivu ve východní Asii. Avšak v současné době mohou USA zatím pouze sledovat jeho záměry v této oblasti a podle nutnosti reagovat na jeho kroky. Snaha Ruska ponechat si vojenskou základnu Cam Ranh ve Vietnamu svědčí o tom, že se nemíní vzdát svých politicko-strategických zájmů ve východní Asii.

Japonsko stále aktivněji zaměřuje svou zahraniční politiku nejen na tuto část Asie, ale i na ATO jako celek. Svědčí o tom koncepce japonské diplomacie z poslední doby.¹² Podporuje APEC a všechny jeho kroky zaměřené na hospodářskou integraci. Nicméně je také zainteresováno na vytváření určitých bezpečnostních vazeb v ATO, které se teprve rýsují a o nichž se zatím jen diskutuje. Impulz k mnohostranným rozhovorům o bezpečnostních otázkách vzešel na půdě ASEAN v roce 1991 z japonské strany. Avšak další aktivity v tomto směru nevyvíjí, protože vzhledem k historicky podmíněné nedůvěře ze strany asijských národů k Japonsku, zpravidla nebývají přijaty ani jeho dobré návrhy. Proto Japonsko za této situace spoléhá především na bezpečnostní svazky s USA a na aktivitu jiných zemí.

Japonsko-čínské vztahy jsou předními prioritami obou zemí. Stále však na nich spočívá stín minulosti. Tato zkušenost a nynější ekonomická síla Japonska vzbuzuje v Číně obavy z možné remilitarizace. „*Číňané jsou ochotni věřit, že se Japonsko stane nezávislou vojensko-politickou mocností. Jejich obavy vzrostly, když moc USA se zdá upadat a americko-japonské napětí stoupat.*“¹³

Pokud se týká vztahů Japonska s Ruskem, byla už zmínka o nevyřešeném územním sporu z minulosti. Nezdá se, že by tento problém byl vyřešen v blízké budoucnosti, přestože irituje veřejnost obou zemí. Jak poznamenal P. F. Meyer: „... *tento negativní přístup k Japonsku z ruské strany vyvolal nepříznivé nálady k Rusku ze strany Japonska... Rusko je možná méně vlivné než dříve, ale nyní je chápáno jako potenciální pramen nestability, rozšiřování zbraní a znečišťování ovzduší, což jiné státy nemohou ignorovat.*“¹⁴

Přijetím nového kurzu koncem 70. a počátkem 80. let ČLR nastoupila politiku ekonomických reforem a otevírání se světu. Začíná nová éra v dějinách moderní Číny. Její celková politika vychází z premisy, kdy podle Teng Siao-pchinga (Deng Xiaoping),

„hlavního architekta“ čínských reforem, po dobu nejméně 50 let je nepravděpodobné, že dojde k válečnému konfliktu světového rozsahu. Číně se tak naskytá příležitost, aby se v historicky krátké době přeměnila v jednu z předních velmocí světa. Strategií její zahraniční politiky je přispívat k vytváření mírových podmínek k budování své moci. Její vojenská strategie po rozpadu bipolárního rozdělení světa je zaměřena „od strategie bezpečnosti země pro přežití ke strategii bezpečnosti ekonomiky země, avšak základní, obranný charakter bezpečnostní strategie Číny zůstává nezměněn“.¹⁵

Čína při uskutečňování politiky mírové koexistence bude i nadále ostře reagovat na ohrožení svých životních zájmů, jak se stalo nedávno např. v otázce Tchaj-wanu.

K pozici Ruska v oblasti východní Asie již bylo mnohé řečeno. Pro Japonsko by měla být varovná snaha Ruska proniknout do Koreje, oblasti tradičního zájmu Japonska. Ke stabilitě tohoto koutu Asie by jistě přispěla rýsující se ekonomická spolupráce v oblasti Japonského moře a řeky Ťumen v Číně. Pokud jde o vztahy Ruska k Číně, partnerské vztahy spolupráce v různých oblastech mohou být oběma stranám prospěšné. Vzhledem k současné zahraniční politice ČLR a k jejímu perspektivnímu postavení ve světě nelze však očekávat, že by ČLR přistoupila na nějakou formu spojenectví s Ruskem. Jak se tyto vztahy jeví dnes, jde o využití příznivé mezinárodní situace k vzájemnému prospěchu.

* * *

Nástin politicko-strategické situace v ATO zmíněný v této stati může být vyjádřen jen v hrubých rysech. Jak už bylo řečeno, řada aspektů se vyvíjí, podléhá neustálému přehodnocování. Není však možné nezajímat se o tuto oblast, která je politicky, ekonomicky i vojensky v přerodu. Tento vývoj ovlivní do značné míry celkové mezinárodní vztahy. V současné době se do popředí dostává dynamický hospodářský rozvoj řady zemí této oblasti světa. Tento ekonomický vývoj bude mít však rovněž důsledky jak politické a vojensko-strategické, tak i v oblasti sociální, dotýkající se života stamilionů obyvatel.

¹ Viz Rouček, L.: Ekonomická spolupráce Asie a Tichomoří (APEC). Mezinárodní politika, 3/1995, s. 7.

² Viz Nye, J. S., Jr.: The Case for Deep Engagement. Foreign Affairs, July–August 1995.

³ Rosecrance, R.: Nová jednotka mezi velmocemi. Spektrum, 83/1993.

⁴ Zuckerman, M. B.: America's Syndrome. US News and World Report, 30. 10. 1995, s. 110.

⁵ Lee Lai To: The Asia-Pacific and Europe in the Post-Cold War Era. Taipei 1995, s. 155.

⁶ Challenges for American Policy. Dialogue, 4/1991.

⁷ Chen Zhuang: Japan – A bumpy Road to Big Power Diplomacy. Contemporary Int. Relations, 9/1991.

⁸ Far Eastern Economic Review (FEER). May 25, 1995.

⁹ Koncepce zahraniční politiky Ruska, dokument č. 1615/IS ze dne 25. 1. 1993, vydalo MZV RF.

¹⁰ Liu Jiangyong: On the Current Changes in the Asia-Pacific Political Scene, Contemp. Int. Relations, 3/1992.

¹¹ Lee Lai To: cit. dílo, s. 153.

¹² Viz Diplomatic Bluebook. MZV Japonska, Tokio 1993.

¹³ Kreisberg, P. H.: Change, Interdependence and Security in the Pacific Basin. Washington 1991, s. 23.

¹⁴ Pacific Affairs 4/Winter 1994–1995, s. 499 a 511.

¹⁵ Yan Xuetong: China Post-Cold War Security Strategy, Contemp. Int. Relations, 5/1995.